

RZECZPOSPOLITA POLSKA
Rzecznik Praw Dziecka
Marek Michalak

Warszawa, 06 listopada 2017 roku

ZSM.422.14.2017.AC

Pan
Zbigniew Ziobro
Minister Sprawiedliwości

mając na uwadze troskę o dobro i zabezpieczenie najlepszego interesu małoletnich nieposiadających obywatelstwa polskiego, którzy przebywają na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej bez opieki, chciałbym przedstawić Panu Ministrowi złożony problem zapewnienia tym dzieciom właściwej reprezentacji w toku postępowań sądowych i administracyjnych, jak również przy wszystkich zdarzeniach prawnych, które mogą wobec nich zaistnieć na obszarze naszego kraju. W ocenie Rzecznika Praw Dziecka, obecnie obowiązujące uregulowania nie zapewniają możliwości ustanowienia dla tych dzieci kompleksowej i trwałej reprezentacji.

Nie ulega wątpliwości, że – z mocy art. 20 w zw. z art. 3 Konwencji o prawach dziecka¹ – pełne zabezpieczenie praw i dobra małoletnich cudzoziemców, którzy przybyli do Polski bez opieki rodziców lub opiekunów prawnych, jak również tych, którzy urodzili się na terytorium RP i zostali następnie porzuceni przez swych rodziców, stanowi szczególny obowiązek władz publicznych. Biorąc pod uwagę trudne (a często wręcz traumatyczne) doświadczenia tych dzieci, działania – podejmowane wobec nich przez państwo – powinny mieć wielowymiarowy charakter, zaś ich priorytetem powinno być zawsze zabezpieczenie najlepszego interesu małoletnich i kompleksowej ochrony należnych im praw. Nie wolno bowiem zapominać, że małoletni cudzoziemcy przebywający w Polsce bez opieki często zmuszeni byli opuścić swój kraj pochodzenia z uwagi na grożące im tam prześladowania,

---

¹ Konwencja o prawach dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz. U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526 z późn. zm.). Art. 20: *Dziecko pozbawione czasowo lub na stałe swego środowiska rodzinnego [...] będzie miało prawo do specjalnej ochrony i pomocy ze strony państwa.*

tortury lub inne formy niehumanitarnego, okrutnego albo poniżającego traktowania. Także podczas podróży do Polski dzieci te najczęściej doświadczały przemocy i wykorzystania. Dlatego też, Rzecznik Praw Dziecka stoi na stanowisku, że niezwłocznie po przybyciu do naszego kraju należy zapewnić im nie tylko właściwą pieczę oraz wsparcie (zwłaszcza psychologiczne), ale także zagwarantować odpowiednią reprezentację prawną.

Obecne uregulowania dotyczące reprezentacji małoletnich nieposiadających obywatelstwa polskiego i przebywających w Polsce bez opieki – niejako rozproszone wśród przepisów ustawy z dnia 13 czerwca 2003 r. o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej² oraz ustawy z dnia 12 grudnia 2013 r. o cudzoziemcach³ – nie są wystarczające, ponieważ nie zapewniają takim dzieciom kompleksowej i trwałej reprezentacji.

Przywołane powyżej ustawy ustanawiają wprawdzie instytucję kuratora procesowego dla małoletniego cudzoziemca bez opieki, niemniej obowiązkiem osoby wyznaczonej do pełnienia tej funkcji jest reprezentacja dziecka wyłącznie w ramach określonego postępowania (lub grupy postępowań) regulowanych przez przepisy tych ustaw. I tak, art. 26 ust. 2 oraz art. 61 ust. 1 pkt 3 i ust. 2 u.u.c.o. przewidują instytucję kuratora, reprezentującego dziecko w postępowaniu w sprawie udzielenia mu ochrony międzynarodowej, w sprawie przekazania małoletniego do innego państwa członkowskiego na podstawie rozporządzenia 604/2013⁴, w sprawie udzielenia dziecku pomocy socjalnej lub pomocy w dobrowolnym powrocie do kraju pochodzenia. Z kolei ustawa o cudzoziemcach przewiduje kuratora procesowego dla małoletniego bez opieki w przepisach dotyczących postępowań w sprawie udzielenia zezwolenia na pobyt czasowy (art. 105 ust. 3 pkt 3), pobyt stały (art. 202 ust. 3 pkt 3), pobyt rezydenta długoterminowego Unii Europejskiej (art. 223) i w sprawie wydania karty pobytu (art. 248 ust. 2).

Taki stan rzeczy wynika z jednej strony z prostego wdrożenia przez ustawodawcę krajowego dyrektyw europejskich⁵, dotyczących migracji (które nakazują zapewnienie

---

² Dz. U. z 2016 r. poz. 1836 z późn. zm. – dalej: ustawa o udzielaniu cudzoziemcom ochrony / u.u.c.o.

³ Dz. U. z 2016 r. poz. 1990 z późn. zm. – dalej: ustawa o cudzoziemcach / u.c.

⁴ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 604/2013 z dnia 26 czerwca 2013 r. w sprawie ustanowienia kryteriów i mechanizmów ustalania państwa członkowskiego odpowiedzialnego za rozpatrzenie wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej złożonego w jednym z państw członkowskich przez obywatela państwa trzeciego lub bezpaństwowca (Dz. Urz. UE z dnia 29 czerwca 2013 r., L 180/31).

⁵ M.in. dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/32/UE z dnia 26 czerwca 2013 r. w sprawie wspólnych procedur udzielania i cofania ochrony międzynarodowej (Dz. Urz. UE z dnia 29 czerwca 2013 r., L 180/60 – dalej: dyrektywa 2013/32/UE) oraz dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/33/UE z dnia

dziecku reprezentacji jedynie w ramach postępowań znajdujących oparcie w ich przepisach), z drugiej zaś – ze świadomości ustawodawcy krajowego, że ustanowienie opiekuna (który mógłby reprezentować dziecko w każdym postępowaniu), byłoby niezwykle trudne i długotrwałe (jeśli w ogóle możliwe) w przypadku małoletniego cudzoziemca przebywającego na terytorium RP bez opieki.

Zgodnie z art. 94 § 3 k.r.o.⁶ opiekę ustanawia się, gdy żadnemu z rodziców nie przysługuje władza rodzicielska albo jeżeli rodzice małoletniego są nieznani. Innymi słowy, w przypadku małoletniego nieposiadającego obywatelstwa polskiego, jeśli przynajmniej jedno z jego rodziców żyje i przysługuje mu władza rodzicielska (co samo w sobie może być niezwykle trudne do ustalenia w warunkach np. przymusowej migracji dzieci), ustanowienie opieki będzie – pod rządami ww. przepisu – niemożliwe.

Należy przy tym pamiętać, że organy władzy publicznej (sąd opiekuńczy, Szef Urzędu do Spraw Cudzoziemców, organy Straży Granicznej) wszelkie informacje o małoletnim cudzoziemcu bez opieki uzyskują albo od niego samego, albo od ewentualnie towarzyszących mu osób (dalszych krewnych, opiekunów faktycznych itp.), które jednak nie są opiekunami prawnymi dziecka. Małoletni może po prostu nie wiedzieć, co się dzieje z jego rodzicami, gdzie są i czy w ogóle żyją, zwłaszcza, kiedy opuszczeniu przez dziecko kraju pochodzenia towarzyszyły wojna, zamieszki i przemoc. Kontakt z dzieckiem i uzyskanie tego typu informacji (niezbędnych do wszczęcia i prowadzenia postępowania w sprawie ustanowienia opieki) może być bardzo utrudnione, biorąc pod uwagę barierę językową, kulturową oraz w szczególności doświadczenia dziecka i jego nieufność związaną z niejednokrotnie bolesnymi okolicznościami towarzyszącymi podróży do Polski.

Nawet przy założeniu, że małoletni bez opieki przekaze dane dotyczące swoich rodziców, ich obywatelstwa, miejsca zamieszkania itp., istnieje poważne ryzyko, że w toku długotrwałego postępowania w przedmiocie zawieszenia albo pozbawienia ich władzy rodzicielskiej (wymagającego przy tym współpracy z władzami kraju pochodzenia dziecka), mogłoby dojść do naruszenia art. 9 u.u.c.o.⁷ i bezpośredniego lub pośredniego ujawnienia

---

26 czerwca 2013 r. w sprawie ustanowienia norm dotyczących przyjmowania wnioskodawców ubiegających się o ochronę międzynarodową (Dz. Urz. UE z dnia 29 czerwca 2013 r., L 180/96 – dalej: dyrektywa 2013/33/UE).

⁶ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. z 2017 r. poz. 682 ze zm. – dalej: Kodeks rodzinny i opiekuńczy / k.r.o.).

⁷ Art. 9 u.u.c.o.: *Dane cudzoziemca, na podstawie których jest możliwe ustalenie, że: 1) jest w toku lub zakończyło się postępowanie w sprawie: a) udzielenia ochrony międzynarodowej... [...], 2) cudzoziemcowi nadano albo odmówiono nadania statusu uchodźcy, 3) cudzoziemcowi udzielono albo odmówiono udzielenia azylu, 4) cudzoziemcowi udzielono albo odmówiono udzielenia ochrony uzupełniającej – nie mogą być*

faktu ubiegania się przez małoletniego o udzielenie ochrony międzynarodowej w Polsce. Zgodnie z tym przepisem, informacje te są objęte ścisłą ochroną prawną i nie mogą w żadnym razie zostać ujawnione podmiotom, które mogły poddawać dziecko prześladowaniu lub poważnej krzywdzie – tak władzom kraju pochodzenia, jak i osobom prywatnym, w tym rodzicom dziecka.

Zdając sobie sprawę z takiego stanu rzeczy oraz z istotnych problemów wynikających z nieposiadania przez małoletniego jednej osoby, która odpowiadałaby całościowo za troskę o jego dobro i najlepszy interes, już w grudniu 2013 r. zwróciłem Ministrowi Sprawiedliwości uwagę na konieczność zapewnienia kompleksowej reprezentacji dzieciom nieposiadającym obywatelstwa polskiego i przebywającym bez opieki na terytorium RP, postulując wprowadzenie do polskiego porządku prawnego nowego rodzaju kurateli, dedykowanej małoletnim, którzy znaleźli się w takiej sytuacji⁸.

W odpowiedzi⁹ na wystąpienie Rzecznika, Minister Sprawiedliwości wskazał jednak, że – w jego ocenie – nie ma potrzeby dokonywania takiej zmiany w przepisach Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, ponieważ obowiązujące uregulowania tej ustawy w sposób właściwy zapewniają niezbędną reprezentację prawną także małoletnim cudzoziemcom bez opieki. Niestety, nie mogę zgodzić się z taką oceną.

Oczywistym jest, że sytuacja, w której rodzice pozostawiają swe dziecko bez należytej opieki stanowi dostateczną i uzasadnioną podstawę co najmniej do zawieszenia ich władzy rodzicielskiej¹⁰. Takie działanie umożliwiłoby z kolei ustanowienie dla małoletniego opiekuna, który troszczyłby się o całość interesów dziecka. Rzecznik Praw Dziecka zatem ponownie zwraca uwagę na – opisane powyżej – przeszkody prawne (w szczególności – art. 9 u.u.c.o.) i faktyczne, które w zdecydowanej większości spraw małoletnich cudzoziemców bez opieki uniemożliwią skorzystanie z instytucji opieki prawnej.

Biorąc powyższe pod uwagę, Rzecznik stoi na stanowisku, że szczególna sytuacja faktyczna i prawna małoletnich nieposiadających obywatelstwa polskiego i przebywających

---

udostępniane ani pozyskiwane od podmiotów, wobec których istnieje uzasadnione domniemanie, że dopuszczając się prześladowań lub wyrządzają poważną krzywdę.

⁸ Pismo z dnia 23 grudnia 2013 r., znak: ZSM/500/5/2013/AJ.

⁹ Pismo z dnia 13 lutego 2014 r., znak: DPrC-I-072-23/13/7.

¹⁰ Art. 110 § 1 k.r.o.: *W razie przemijającej przeszkody w wykonywaniu władzy rodzicielskiej sąd opiekuńczy może orzec jej zawieszenie.* Art. 111 § 1 zdanie pierwsze k.r.o.: *Jeżeli władza rodzicielska nie może być wykonywana z powodu trwałej przeszkody albo jeżeli rodzice nadużywają władzy rodzicielskiej lub w sposób rażący zaniedbują swe obowiązki względem dziecka, sąd opiekuńczy pozbawi rodziców władzy rodzicielskiej.*

w naszym kraju bez opieki przemawia za ustanowieniem specjalnego rodzaju kurateli dedykowanej tej właśnie grupie dzieci. W ocenie Rzecznika Praw Dziecka, kuratela ta powinna – w aspekcie przedmiotowym – odpowiadać opiece prawnej, której ustanowienie nie było jednak w danym przypadku możliwe lub byłoby poważnie utrudnione. Należy podkreślić, że wprowadzenie do polskiego porządku prawnego tego nowego rodzaju kurateli nie podważałoby przy tym swoistego pierwszeństwa przepisów o opiece prawnej, które z powodzeniem znajdują dziś zastosowanie do spraw małoletnich obywateli polskich, czy też cudzoziemców – obywateli innych państw Unii Europejskiej, ani też nie modyfikowałoby samych przesłanek postępowania w przedmiocie ustanowienia opieki (uprzednie zawieszenie albo pozbawienie rodziców dziecka władzy rodzicielskiej).

Takie rozwiązanie pozwoliłoby na zagwarantowanie, że wszelkie decyzje dotyczące dobra i przyszłości małoletniego (m.in. w zakresie zaskarżania niekorzystnych z jego punktu widzenia rozstrzygnięć, ale też wyrażania zgody na poddanie dziecka zabiegom medycznym, wybór szkoły itp.) podejmowane byłyby szybko i efektywnie, przez osobę, która miałaby realną szansę nawiązać z dzieckiem głębszą relację.

Obecnie – zdaniem Rzecznika – zdobycie przez osobę wykonującą funkcję kuratora zaufania małoletniego jest niezwykle trudne w związku z faktem, że umocowanie kuratora procesowego („przypisanego” do danego postępowania, np. w sprawie udzielenia dziecku ochrony międzynarodowej), w istocie nie pozwala mu na wsparcie małoletniego w ramach innych, istotnych dla dziecka spraw. Jedynie formalna reprezentacja, ograniczona do ram jednego postępowania (lub kilku powiązanych ze sobą postępowań), w sposób oczywisty utrudnia nawiązanie z małoletnim trwalszej relacji. Ta zaś jest najczęściej kluczowa dla ustalenia, co będzie zgodne z najlepszym interesem dziecka oraz dla ujawnienia przez dziecko istotnych okoliczności dotyczących jego sprawy. Będą to zarówno informacje o sytuacjach, z którymi małoletni zmierzył się w kraju pochodzenia, o okolicznościach towarzyszących jego podróży do Polski, o przemocy i wykorzystaniu, których mógł paść ofiarą, ale także o jego rodzicach i krewnych.

Taką tezę potwierdza w swoim raporcie także Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej (FRA), wskazując, że podczas prowadzonych przez nią badań sytuacji małoletnich cudzoziemców bez opieki, dzieci najczęściej skarżyły się na małą częstotliwość spotkań z kuratorami i ograniczanie się osób wykonujących tę funkcję do pytań związanych z postępowaniem w sprawie udzielenia dziecku ochrony międzynarodowej. Jak zauważa FRA: *Dzieci wyrażały chęć bardziej regularnych spotkań z kuratorami i nawiązywania z nimi*

*bardziej osobistych relacji*¹¹. Budowa tego rodzaju więzi – jak już zostało to podniesione – jest jednak niemal niemożliwa w przypadku nieustanowienia dla dziecka jednej osoby, która całościowo troszczyłaby się o dobro małoletniego i reprezentowała go w różnego rodzaju relacjach – w kontaktach ze Strażą Graniczną i Urzędem do Spraw Cudzoziemców, ale także z dyrekcją szkoły, do której dziecko uczęszcza, czy też (w przypadku pojawiających się nieporozumień) wobec osób sprawujących nad nim bieżącą pieczę, np. w placówce opiekuńczo-wychowawczej.

Rzecznik Praw Dziecka zwraca uwagę, że – zgodnie z ustawodawstwem licznych państw europejskich (m.in. Belgii¹², Szwecji¹³, Węgier¹⁴ i Włoch¹⁵) – niezwłocznie po przybyciu / odnalezieniu małoletniego cudzoziemca bez opieki, sąd opiekuńczy powinien wyznaczyć dla tego dziecka osobę (ang. „guardian” – pol. „opiekun”, „kurator”), której zadaniem będzie reprezentacja prawna małoletniego. Co szczególnie istotne, umocowanie prawne tak ustanowionego reprezentanta nie ogranicza się w ww. państwach do ram postępowania azylowego, czy też postępowań migracyjnych, lecz obejmuje także podejmowanie decyzji dotyczących majątku dziecka, jego edukacji, czy leczenia.

Należy zwrócić uwagę, że tego rodzaju podejście, zakładające konieczność wyznaczenia dla dziecka osoby, która mogłaby całościowo dbać o jego najlepszy interes znajduje poparcie FRA, która wskazuje, że wyznaczenie dla małoletniego bez opieki przedstawiciela w rozumieniu dyrektywy 2013/32/UE oraz dyrektywy 2013/33/UE (jak ma to obecnie miejsce w Polsce – kurator procesowy): *[...] ma na celu wyłącznie zapewnienie dziecku przedstawicielstwa w konkretnym postępowaniu [...] Mandat przedstawiciela prawnego nie obejmuje wszystkich aspektów związanych z życiem i rozwojem dziecka. W związku z tym, opiekuna należy wyznaczać we wszystkich przypadkach, w których dziecko jest pozbawione środowiska rodzicielskiego, niezależnie od wyznaczenia przedstawiciela*

---

¹¹ Raport: *Odseparowane od rodziców dzieci ubiegające się o azyl w państwach członkowskich Unii Europejskiej. Sprawozdanie podsumowujące*, FRA – Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej, 2011.

¹² <http://www.asylumineurope.org/reports/country/belgium/asylum-procedure/guarantees-vulnerable-groups-asylum-seekers/age-assessment>

¹³ <http://www.asylumineurope.org/reports/country/sweden/asylum-procedure/guarantees-vulnerable-groups-asylum-seekers/age-assessment>

¹⁴ <http://www.asylumineurope.org/reports/country/hungary/asylum-procedure/guarantees-vulnerable-groups/legal-representation>

¹⁵ <http://www.asylumineurope.org/reports/country/italy/asylum-procedure/guarantees-vulnerable-groups-asylum-seekers/age-assessment>

prawnego. Takie podejście będzie zgodne z duchem Konwencji o prawach dziecka oraz art. 24 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej¹⁶.

Nie ulega wątpliwości, że źródłem powyższego stanowiska prezentowanego przez FRA należy szukać także w Komentarzu ogólnym nr 6 Komitetu Praw Dziecka ONZ, który już w 2005 r. wskazywał, że państwa członkowskie: [...] są zobowiązane do stworzenia podstawowych struktur prawnych i podjęcia niezbędnych działań w celu zabezpieczenia odpowiedniej reprezentacji najlepszych interesów dziecka pozbawionego opieki lub odseparowanego od rodziny. W związku z tym, Państwa powinny wyznaczyć opiekuna prawnego lub doradcę niezwłocznie po ustaleniu tożsamości dziecka oraz utrzymywać taką opiekę do momentu osiągnięcia przez dziecko pełnoletniości lub stałego opuszczenia terytorium i/lub obszaru jurysdykcji Państwa [...] Gdy dzieci są zaangażowane w procedury udzielania azylu lub w postępowanie administracyjne lub sądowe, poza wyznaczeniem opiekuna prawnego należy zapewnić pełnomocnika prawnego¹⁷.

Rzecznik Praw Dziecka w pełni podziela to stanowisko, wskazując jednocześnie, że w 2013 r. postulaty zawarte w Komentarzu ogólnym nr 6 Komitetu Praw Dziecka zostały potwierdzone i dookreślone przez Europejską Sieć Rzeczników Praw Dziecka (ENOC), która w oświadczeniu skierowanym do rządów państw europejskich oraz instytucji Unii Europejskiej wskazała, że: *Natychmiast po przybyciu dziecka oddzielonego / będącego bez opieki, do pomocy dziecku powinien zostać wyznaczony wykwalifikowany niezależny opiekun, który będzie udzielał mu porad i zapewni ochronę dopóki nie połączy się ono ze swą rodziną... [...] Opiekun, którego zadaniem jest ochrona i działanie w najlepiej pojętym interesie dziecka, powinien zagwarantować zabezpieczenie praw dziecka ze strony odpowiednich organów oraz zaspokojenie potrzeb dziecka związanych z opieką i troską o jego interesy. Opiekun powinien mieć uprawnienia do reprezentowania dziecka we wszystkich procesach decyzyjnych, jeśli dziecko wyrazi na to zgodę*¹⁸.

W dalszych pracach prowadzonych na forum ENOC sformułowano z kolei postulat, aby państwa, których ustawodawstwa nie pozwalają obecnie na ustanowienie tego rodzaju kompleksowej opieki dla małoletnich cudzoziemców przebywających na ich terytoriach

---

¹⁶ Podręcznik: *Opieka nad dziećmi pozbawionymi opieki rodzicielskiej*, FRA – Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej, 2015.

¹⁷ Jaros P., Michalak M. (red.), *Prawa dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych*, Warszawa 2015, Komentarz ogólny nr 6 Komitetu Praw Dziecka: *Traktowanie dzieci pozostawionych bez opieki i odseparowanych, przebywających poza krajem pochodzenia*, teza 33 oraz 36, s. 468-469.

¹⁸ Oświadczenie ENOC w sprawie „Dzieci w drodze”, przyjęte na 17. Corocznym Zgromadzeniu Ogólnym, które odbyło się w dniu 27 września 2013 r. w Brukseli.

bez opieki, dążyły do zmiany obowiązujących przepisów w tym zakresie¹⁹. W ocenie Rzecznika do państw, które powinny dokonać postulowanej zmiany legislacyjnej należy również nasz kraj.

Biorąc powyższe pod uwagę, działając na podstawie art. 10a ust. 1 w zw. z art. 11 ust. 1 i 2 ustawy z dnia 6 stycznia 2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka (Dz. U. z 2017 r. poz. 922), zwracam się do Pana Ministra z prośbą o rozważenie podjęcia prac legislacyjnych zmierzających do wprowadzenia do przepisów Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego instytucji kuratora dla dziecka nieposiadającego obywatelstwa polskiego, które przebywa na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej bez opieki.

W ocenie Rzecznika, stosowna nowa norma prawna powinna zostać umiejscowiona w Dziale III „Kuratela” Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, np. jako art. 182¹ tejże ustawy w następującym brzmieniu:

Dla dziecka nieposiadającego obywatelstwa polskiego, które przebywa na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej bez opieki, ustanawia się kuratora, jeżeli ustanowienie opieki byłoby niemożliwe albo poważnie utrudnione.

W przypadku przychylenia się Pana Ministra do przedstawionej propozycji, deklaruje pełną gotowość wsparcia wszelkich dalszych prac, prowadzących do zagwarantowania pełniejszej ochrony praw małoletnich cudzoziemców przebywających na terytorium RP bez opieki.

Z wyrazami szacunku

---

¹⁹ Raport: *Zagrożenie prawa do bezpieczeństwa i praw podstawowych dzieci w drodze*, Grupa Robocza ENOC ds. Dzieci w drodze, Amsterdam / Sztokholm 2016, s. 43.